

UDK: 316.628.29

Rustam DUSHANOV,

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiyalar universiteti professori v.b., psixologiya fanlari doktori, dotsent
E-mail: turgunov3103@gmail.com

TIFT universiteti professori P.Xolvamov taqrizi asosida

PSYCHOLOGICAL INCREASING OF PROFESSIONAL SKILLS OF THE TEACHER IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM ISSUES

Annotation

There are noticed about specific qualities of increasing the psychological competention of teacher at the system military (militarian) higher education and thought-meditations about it's developing factors in this story.

Key word: Psychological competention, pedagogical erudition, striving to object, practical think, pedagogical-psychological tact, professional observation, communication, psychological-pedagogical reflection.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ПОВЫШЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ НАВЫКОВ ПЕДАГОГА В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ

Аннотация

В данной статье были изложены мнения и взгляды в целях повышения специфических качеств и факторов влияющих на развития профессионального мастерства преподавателя в вышеобразовательной учебной системе

Ключевые слова: Психологические факторы, педагогическая эрудиция, мыслить ирпроционально, педагогическо – психологический такт, профес-сиональная наблюдательность, коммуникативность, педагогическо –психологическая рефлексия.

OLIY TA'LIM TIZIMIDA O'QITUVCHINI KASBIY MAHORATINI OSHIRISHNING PSIXOLOGIK MASALALARI

Аннотация

Maqolada oliy ta'lim tizimida o'qituvchini kasbiy mahoratini oshirishning o'ziga xos sifatleri va uni rivojlantirish omillariga oid fikr-mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Psixologik omillar, pedagogik eruditsiya, maqsadga intilish, amaliy fikrlash, pedagogik-psixologik takt, kasbiy kuzatuvchanlik, kommunikativlik, psixologik-pedagogik refleksiya.

Kirish. Respublikamizda ta'limning rivoji, kelajagimiz vorislari bo'lgan yoshlarning istiqboli bilan bog'liq bo'lgan dolzarb masalalarga eng ustivor sohalaridan biri sifatida qaralib, yosh avlodning ta'lim-tarbiyasiga davlat g'amxo'rlik qilayotganligining guvohi bo'lib turibmiz.

Sababi, ta'lim-tarbiya masalasi insoniyat taraqqiyotida hayot mamot masalasi sifatida qaralib kelingan. Xavfsizlik masalasi ham ta'lim-tarbiyaga bog'liq. Shu bois dunyo mamlakatlari bu masalaga milliy masala sifatida qarab kelmoqda. Ta'lim tizimini tubdan isloh etish odamlarimizning ongu tafakkuri va dunyoqarashini o'zgartirish, ularning siyosiy va fuqarolik faolligini, o'z kelajagiga bo'lgan ishonchini oshirishning yeng muhim omili va mustahkam asosiga aylandi, desak, hech qanday mubolag'a bo'lmaydi. Bizning yangi avlodimiz, bilimli, o'tmishning har qanday illatlaridan ozod bo'lgan yoshlarimiz bugungi kunda mamlakatimizni demokratlashtirish va liberal-lashtirish, uni yangilash va ishonchli tarzda ravnaq toptirishning hal qiluvchi harakatlantiruvchi kuchiga aylanib bormoqda.

Mazkur murakkab va muhim vazifalarni amalga oshirish, pedagog kadrlarning kasbiy mahorati, ta'lim oluvchilar jamoasini boshqarish va ularga psixologik ta'sir ko'rsata olish qobiliyatiga bog'liq. Chunki «... pedagog va professor – o'qituvchilar tarkibining professional darajasi, ularning maxsus bilimlaridir. Bu borada ta'lim olish, ma'naviy-ma'rifiy kamolot masalalari va haqiqiy qadriyatlarini shakllantirish jarayonlariga faol ko'mak beradigan muhitni yaratish zarur» [1].

Shu ma'noda, o'qituvchining kasbiy mahorati uning o'ziga xos individual-psixologik tuzilmasi bo'lib, «inson-inson» tizimidagi kasbiy faoliyat samaradorligini ta'minlovchi omillardan biri bo'lib, kognitiv (bilish) va amaliy tarkibiy qismlar, psixologik bilimlar, kasbiy tafakkur, shaxslararo aloqa o'rnatish va psixologik ta'sir ko'rsatish uchun zarur bo'lgan amaliy ko'nikma hamda malakalardan tashkil topgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Kasbiy mahoratini tadqiq qilish muammosi S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev,

B.G.Ananev, Ye. A. Klimov, A. I. Alekseev, T.V.Kudryavsev R.Z.Gaynutdinov, E. G'. G'oziev, G'.B.Shoumarov, B.R.Raxmonqulov S. V. Asyomov, Ye. Yu. Agzamova, R. M. Maxmudov kabi bir qator psixolog va pedagog olimlarning ilmiy ishlarida o'rganilgan hamda rivojlantirilgan bo'lib, ong va faoliyat birligi tamoyiliga fundamental kategoriya sifatida yondashilgan.

Inson kasbiy kamoloti uzoq davom etuvchi, ko'p jabhali va harakatchan jarayon ekanligi hamda u o'z taraqqiyoti davomida to'rt bosqichni bosib o'tishi e'tirof etilgan. Bular: 1-bosqich – kasbiy niyat; 2-bosqich – ta'lim va tarbiya; 3-bosqich – kasbga kirish; 4-bosqich – kasbiy mahoratdir [2].

Pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun o'qituvchida refleksivlik, kommunikativlik va hamkorlik qilish kabi shaxsiy sifatlar muhim va zarurdir [3].

Ayrim olimlarning (A.K.Makarova, M.G.Davletshin, E.G'.G'oziev va boshq.) fikricha o'qituvchining eng muhim kasbiy mahoratini pedagogik eruditsiya, maqsadga intilish, amaliy fikrlash, pedagogik-psixologik takt, kasbiy kuzatuvchanlik, tinglay bilish qobiliyati, turli nostandart vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qila olish, psixologik bashorat qilish va psixologik-pedagogik refleksiya kabilar bilan to'ldiradi. O'qituvchining mazkur sifatleri unda pedagogik faoliyatga nisbatan kasbiy qobiliyatga ega bo'lish bilan birga uyg'un holda namoyon bo'ladi.

O'qituvchini kasbiy mahoratining tarkibiy qismlari biri-biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, ichki (sub'ektiv) va tashqi (ob'ektiv) tuzilma-larining yaxlit tizimini tashkil etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. O'qituvchining o'z kasbiy mahoratini shakllanishida uning o'z kasbiga moslashuvi muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nutai nazardan moslashish ko'p qirrali bo'lib, u psixofiziologik, ijtimoiy psixologik va kasbga moslashuvlarga bo'linadi [4].

Har bir o'qituvchida ushbu uchta ko'rsatilgan moslashuv turi mavjud bo'ladi va ta'lim oluvchilarni kasbga yo'naltirishga

xizmat qiladi va o'ziga xos muammolarni qiyinchiliklarni ochib berishga yordam beradi.

Tahlil va natijalar. Ta'lim beruvchilarning o'z kasbga moslashishiga asosiy sabablar deb quyidagilarni ko'rsatish mumkin. Jumladan:

- xizmat bilan bog'liq ma'lumotlarni o'z vaqtida yecha olmaslik, agar o'z vaqtida yecha olinsa yangi muhitga va vaziyatga tezda o'rganishi yoki yo'nalish olishi;
- xizmat faoliyati bo'yicha tajribani yetishmasligi;
- bir vaqtning o'zida bir nechta vazifalarni hal qilish, masalan muhitni o'rganish, qaror qabul qilish, o'zini xatti-harakatini tajribali rahbar, murabbiylar bilan bevosita maslahatlashish;
- o'zi haqida atrofdagilarda ijobiy taassurotni hosil qildirish ba'zida o'zingiz haqida xodimlarni ishonтира bilish va hokazolar [5].

Psixofiziologik moslashuv bu o'ziga xos moslashuv turi bo'lib, ta'lim beruvchining organizmini yangi sharoitga jismonan, psixofiziologik jihatdan moslashtirish, masalan rejimga, turmush tarziga, sanitar-gigienik jihatdan muhitga, ovqatlanish va dam olishni tashkil etishdagi o'ziga xoslikdir.

Moslashish reaksiyasi esa psixik zo'riqishni yuzaga keltiradi va kelajakda faoliyatga yaroqligi yoki yaroqsizligini ko'rsatadi. Psixofiziologik moslashuvda yuzaga keladigan salbiy holatlarni bartaraf etishda o'qituvchining ijobiy hissiy irodaviy holati, ish rejimiga tez ko'nikishi, mehnat rejimi, ishdagi yuklamalarni to'g'ri taqsimlash va hokazolar hisoblanadi.

Ijtimoiy psixologik moslashuv – bu yosh o'qituvchilarni yangi ish joyidagi ijtimoiy muhitga moslashuvi. Yangi jamoa, yangi shaxslar, yangi kasbiy muomala yangi an'analarga ko'nikish, o'zini yangi jamoaga ko'nikishga olib kelish.

Ijtimoiy psixologik moslashuvda o'qituvchi jamoani o'rganish bilan birga o'zi ham jamoaga o'rganadi, chunki jamoa tomonidan o'qituvchini qabul qilish ham ba'zida qiyin bo'ladi degan umume'tirof etilgan fikrlar mavjud.

O'qituvchining jamoadagi muhitga moslashuvda, tanlagan kasb, fuqarolarning etnopsixologiyasi, uni atrofidagi shaxslarning ham o'ziga yarasha roli va o'zni mavjud. Ushbu omillar moslashuvda zarur samarani berishi mumkin:

- xizmat joyi va tanlagan kasbidan qoniqlash hosil qilishi;
- ish bilan (xizmat) bandligi va jamoaga ko'nikishi.

O'qituvchini o'z ishidan qoniqqanligi yoki qoniqmay faoliyat olib borayotganligining natijasi avvalo uning ishinining natijalarida namoyon bo'ladi.

Ishidan, faoliyatidan qoniqqanligi ko'p omillar bilan bog'liq, masalan, ishning hajmi, ish joyining qaerga joylashganligi, ob-havosi, shovqin suronmi yoki shovqin suronsiz, yorug', temperaturasi, xizmatdoshlarini munosabati, rahbarlik stili, mehnat haqqi, shu xizmat faoliyatida ko'tarila bilish (o'sishi) mansab pog'onasida, kun tartibi, rahbatlantirishlari.

O'qituvchining ishga ko'nikishida ko'pincha ziddiyatli holatlar yuzaga keladi, ziddiyatni hal qilishda albatta amaliy yordam berish kerak bo'ladi.

Kasbiy moslashuv – ushbu moslashuv bevosita o'qituvchini kasbiy faoliyati davrida, stajirovka davrida (6 oy yoki 1 yil) amalga oshirib ko'nikma hosil qilib boradi. Moslasha olmaganlari albatta kasbni o'zgartiradi.

O'qituvchi yaxshi mutaxassis bo'lib shakllanishida avvalo ijtimoiy psixologik va kasbiy sifatlarni shakllantirish muhim hisoblanadi, masalan iroda, ishga ijobiy munosabatni shakllantira bilish, mustaqil muammoni hal qila olish, o'ziga ishonch hamda amaliy tajribaga bo'lish va boshq.

Kasbiy faoliyat doimo zo'riqlash yoki haddan tashqari vazifani ko'pligi va og'irligi bilan bog'liq bo'lib asta-sekinlik bilan o'qituvchi ruhiyatiga ta'sir qiladi. O'qituvchini kasbiy faoliyatga moslashishida eng avvalo atrofdagi xodimlarni, murabbiylarni, ko'p ish stajiga ega pedagoglarni ta'siri albatta bor. Masalan, o'qituvchida bir joyda bir kasbda bir necha yillab ishlagandan keyin, albatta kasbiy buzilish yuzaga keladi (masalan xarakterida, xatti-harakatlarida, gap-so'zlarida namoyon bo'ladi). Bunday holatni yuzaga kelishiga charchash, toliqlash, bir xil xizmat, zo'riqlashlarni ta'siri bor.

Charchoq ish faoliyatiga bevosita salbiy ta'sir qiladi, bu davrda shaxsda ish unumdorligi pasayadi, jismoniy kuch

kamayadi, mushaklardagi bardoshlik kamayib boradi. Bu jarayon bevosita xotira, idrok, sezgi va diqqatningsusayishida ham kuzatiladi. Uzoq vaqt davom etgan toliqlash doimiy charchashga olib keladi.

Haddan tashqari charchash shaxsni stress, nevroz va somatik holatga olib keladi. Natijada xarakterda psixogen buzilish yuzaga keladi, sababsiz janjallar ko'payib ketadi. Charchashda dam olish bilan bog'liq xatti-xarakatlar doimo ham yetarli natijani bermaydi.

Charchok o'z navbatida, shaxs faoliyatida monotonlikni yuzaga keltiradi. Monotonlik bu faoliyatdagi bir xillikdir. Monotonlik bir ishni bir necha, bir necha yuz marotaba qaytarish orqali yuzaga keladi, ba'zida yuqori ish tempi ham shunga kiradi. Monotonlikni asosida uyquni xush ko'rish, zerikish, ishga qiziqishni yo'qligi yuzaga keladi.

Monotonlikni yo'qotishni asosini ishda o'zgarishni yuzaga keltirish, eng asosiysi ish ritmini o'zgartirish monotonlikni yo'qotishni asosida ishga hayotga kasbga qiziqish yuzaga keladi. Yana bir omil psixik jihatdan zo'riqlash. Ushbu zo'riqlashni asosida albatta qiyinchilik, ziddiyatlar bo'lib bu qiyinchilik va ziddiyat eng avvalo mavjud yaxshi muhitni buzishga yordam beradi.

Moslashuvda o'qituvchi avvalo ta'lim oluvchilarning kasbiy faoliyatga tayyorgarligini, ish joyini o'ziga xosliklarini ham inobatga olish kerak.

Shuningdek, ta'lim beruvchilarning kasbga moslashishga yordam beradigan shakl va usullar mavjud. Bular:

- a) Yosh o'qituvchilarni psixologik, psixofiziologik ko'rikdan (tekshiruvdan) o'tkazish va shu asosda tavsifnoma berish va moslashuv sharoitini tushuntirish.
- b) tekshiruv natijalari asosida tavsiyalar berish.
- v) guruhli konsultatsiyalarni tashkil etish va bu konsultatsiyalarni ijtimoiy-psixologik treningga aylantirish ko'nikmasini yuzaga keltirish.
- g) biron bir topshiriqni vazifani bajarishdan oldin ruhiy-emotsional holatni tartibga keltirishga o'rgatish.
- d) ushbu mashg'ulotda avvalam bor hissiy-irodaviy holatlari sust bo'lgan xodimlar qatnashishi zarur.

Yosh o'qituvchi xodimlarning muhitga moslashishida kompleks vazifalar mavjud bo'lib, ular shuni hal qilish kerak bo'ladi, masalan:

1. Qaror qabul qila bilishi xislati.
2. Faoliyatni tashkil eta olish san'ati.
3. Vazifani bajarganligini nazorat qilish.
4. Ish yuzasidan munosabatlarni tartibga solish.

Moslashuv – ya'ni kasbiy moslashuv bu qiyin va ko'p qirrali faoliyat bo'lib xodim tomonidan doimo e'tibor talab qilinadigan o'ziga xos tarbiyalash usuli ham hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, o'qituvchida kasbiy mahoratni shakllanishida quyidagi omillar muhim ahamiyatga kasb etadi. Bular:

har bir ta'lim oluvchining individual-psixologik xususiyatlari, temperamenti, qobiliyati, xarakteriga xos kuchli va kuchsiz tomonlari, faoliyatdagi yutuq va kamchiliklari haqida ma'lumotga ega bo'lishi;

jamoadagi ijtimoiy-psixologik muhitni yaxshi bilishi, ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchi munosabatlarining psixologik xususiyatlari to'g'risida bilimlarga ega bo'lishi;

ta'lim berishning eng qulay va zamonaviy metodlaridan xabardor bo'lish, ulardan samarali foydalana olish, ta'lim jarayoniga yangi innovatsion texnologiyalarini tadbiq etish borasida malakaga ega bo'lish, o'z faoliyatining kuchli va zaif tomonlarini psixologik tahlil qilish, o'z faoliyati sifati va samaradorligini oshirish, o'zini-o'zi nazorat qilish, kasbiy bilimlarini oshirish hamda o'z ustida ishlashning eng qulay usullarini yuqori darajada o'zlashtira olishni taqozo etadi [6].

O'qituvchining kasbiy mahorati faqatgina uning ta'lim oluvchilarga munosabatidagina ifodalanib qolmay, shaxsiy pedagogik faoliyatini tashkil etishda ham yaqqol namoyon bo'ladi. O'z ichki imkoniyatlarini bilmaslik tufayli, pedagog hamkasblari tajribasidan nusxa ko'chiradi, ularga taqlid qila boshlaydi.

Shu ma'noda, ta'lim jarayonida o'qituvchining kasbiy mahoratini shakllantirishda quyidagi usullardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Jumladan;

o'qituvchining kasbiy mahoratini takomillashtirish, psixik jarayonlari (kasbiy xotira, diqqat, sezgi, mantiqiy tafakkur va boshq.)ni rivojlantirish, kasbiy bilim va qobiliyatlari hamda ko'nikmalarini shakllantirish, zo'riqlashlardan xalos bo'lishning psixologik usullarini o'zlashtirish masalasida ijtimoiy-psixologik treninglar tashkil etish;

kasbiy faoliyatga aloqador masalalar (o'zlashtirishning sustligi, guruhdagi nizoli vaziyatlar)ni hamkorlikda hal etish maqsadida psixologik vaziyatlarni tahlil qilish;

pedagogning kasbiy mahoratini oshirish maqsadida "yosh pedagoglar mahoratini oshirish maktabi"da o'qish;

o'qituvchining kasbiy faoliyatida o'z imkoniyatlarini to'la namoyon etishi uchun muhim bo'lgan shaxsiy sifatlar (o'zining pedagogik faoliyatini tahlil qilish, "aqliy trening", aqliy xujum" kabi ko'nikmalar)ni takomillashtirish.

O'qituvchida pedagogik mahoratni rivojlantirishning asosiy omillari birinchidan; pedagogning mutaxassis sifatida o'zini - o'zi shakllantirishi bo'lsa, ikkinchidan; shaxs sifatida esa o'zini-o'zi anglashidir. O'qituvchining pedagogik mahorati bir maromda emas, balki butun kasbiy faoliyat jarayonida shakllanib boradi. Mazkur dinamik jarayonni monitor qilish, uni adekvat (mos) baholash, rivojlanishini va o'qituvchi shaxsinining taraqqiyotini bashorat qilish imkonini beradi. O'qituvchining shaxsiy-kasbiy sifatleri uning qobiliyatlari bilan uyg'unlashib ketadi.

O'qituvchilik ixtisosining bu xususiyatlari uning professiogrammasida ifodalanadi.

O'qituvchining kasbiy professiogrammasi quyidagilarni o'z ifodasini topadi:

- o'qituvchi shaxsining psixologik xususiyatlari;
- o'qituvchining psixologik-pedagogik tayyorgarligiga qo'yiladigan talablar;
- maxsus tayyorgarlikning hajmi va mazmuni;

- ixtisosligiga oid uslubiy tayyorgarlikning mazmuni.

O'z navbatida o'qituvchi shaxsining psixologik kompetentlari quyidagi sohalarida namoyon bo'ladi. Jumladan;

G'oyaviy sohada: ilmiy dunyoqarash va e'tiqod; ijtimoiy ehtiyoj va axloqiy zaruriyatlarni chuqur tushunish; ijtimoiy va fuqarolik burchini anglash; ijtimoiy-siyosiy faollik.

Pedagoglik kasbi sohasida: ta'lim oluvchilarni sevis va ular bilan ishlashga bo'lgan motivatsiya, pedagogik faoliyatiga bo'lgan qiziqish; ruhiy-pedagogik ziyraklik va kuzatuvchanlik, pedagogik takt, pedagogik tasavvur; tashkilotchilik qobiliyati; haqqoniylik; samimiylik; talabchanlik; qat'iylik va maqsadga intilish; vazminlik; o'zini tuta bilish; kasbiy layoqatlilik.

Kognitiv (bilish) sohasiga esa keng ilmiy saviya, ma'naviy ehtiyoj va qiziqish, intellektual qiziqish, yangilikni his qila bilish; pedagogik ma'lumotni oshirishga intilish kiradi. Pedagogik faoliyatning samarali bo'lishi uchun o'qituvchida qobiliyatning quyidagi turlari mavjud bo'lmog'i lozim:

- Bilish qobiliyati;
- O'quv materiallarini tushuntira olish qobiliyati;
- Kuzatuvchanlik qobiliyati;
- Nutq qobiliyati;
- Tashkilotchilik qobiliyati;
- To'g'ri muomala qila olish qobiliyati;
- Kelajakni ko'ra bilish qobiliyati;
- Diqqatni taqsimlay olish qobiliyati.

Xulosa. O'qituvchining obru e'tibori avvalo o'z kasbiga bo'lgan sadoqatida namoyon bo'ladi. Shundagina o'qituvchi o'z amaliy faoliyati bilan ta'lim oluvchilarga ibrat bo'la oladi hamda ularni o'ziga nisbatan ishonch uyg'otadi. Bu fazilatlar yoshlarning ta'lim-tarbiyasi, kasbiy tayyorgarligida muhim omil hisoblanadi. Zero, Vatan taqdiriga daxldorlik tuyg'usini uyg'otish, Vatanni sajdagoh kabi ardoqlash, yon atrofga daxldorlik hissi bilan yashashga o'rgatish har bir o'qituvchining muqaddas burchidir.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, kat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. T.,2017. 45 – b.
2. Dushanov R.X. Pedagogika. Darslik.– T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2018. – 350 b.
3. Карпенко Л.В. Психология. Словарь. М., 2004.
4. Лукьянов Н. И. Как подготовить профессионального педагога. М. 2012. С.17.
5. Dushanov R.X., Alibekov B.S., Siriev B.N. Pedagogika. Psixologiya. Darslik.– T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2023. – 384 b.
6. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М., Международный гуманитарный фонд. "Знание". 2022. – 308. С.15.